

LÉDERER PÁL

A MÓDSZERTAN CSAPDÁI

1986-ban úgy terveztem, hogy nagyobb tanulmányban próbálom meg megszerezni a magyarországi társadalmi mobilitással és az ilyen témájú empirikus kutatásokkal kapcsolatos gondolataimat. Ha szerénytelenség számba megy is, e gondolatok nekem akkor újszerűnek tündek, a magyar szociológiai irodalomban (publikált) megfogalmazásukkal addig nem találkoztam. Az élet úgy hozta, hogy a terv terv maradt. A tanulmánynak mindössze a bevezető – szűken módszertani jellegűnek szánt – fejezete készült el. Az azóta eltelt évek során Örkény Antal „elírta” előlem a témát, megfogalmazta a mobilitási folyamatoknak a magyar szociológiai irodalomban szokásos normatív értelmezésével-értékelésével kapcsolatos ellenérzéseimet. Most, látván, hogy a *Replika*-ban megjelent értékelő áttekintése e vizsgálatokról a módszertani kérdésekkel egyáltalában nem foglalkozik, úgy gondolom, talán nem felesleges eredeti formájában közzétenni lassan fél évtizedes írásomat.

* * *

„Hogy adatainkból mit olvasunk ki, két dologtól függ: egyrészt az adatokban rejlő információktól, másrészt annak módjától, ahogyan ezeket az információkat adatokból nyerjük. Az pedig, hogy adataink milyen információkat tartalmaznak, az adatgyűjtés módjától függ.” (C. H. Coombs)

Az alábbiakban megpróbálom nyomon követni, hogy a mobilitáskutatásokban általánosan alkalmazott módszertani apparátus hogyan hat ki e kutatások eredményeire.¹ Nem szándékom persze e kérdés elmélet- vagy módszertantörténeti áttekintése, elegendő talán annyit leszögezni, hogy a legtöbb mobilitásfölvétel – főleg a kezdeti időkben – az úgynevezett ISA-paradigma eljárásrendszerét követte. A paradigmával kapcsolatban felmerülő jogos elégedetlenség² új metodikájú kutatásokat hívott életre. Ezekről azonban azt gondolom, hogy az ISA-paradigmától alapvetően nem az *adatfelvétel* módszertanában különböznek, hanem az *adatfeldolgozás* módjában; pontosabban: az alkalmazott matematikai eljárások „fejlettségében”.

Éppen ezért a továbbiakban nem azért szorítokozom az ISA-paradigmával konform vizsgálatok elemzésére, mert a társadalmi mobilitásvizsgálatok „második nemzedékéről”³ egyelőre úgy tűnik, hogy „kellő tapasztalatok hiányában jelenleg nem dönthető még el, mire használhatók ezek a módszerek, milyen következtetések vonhatók le segítségükkel”,⁴ hanem azért, mert a soron következő módszertani kételyek velük szemben is épp oly joggal megfogalmazhatók.

Lássuk mindezek után egy empirikus mobilitásvizsgálat „technikai” leírását. Két alapvető módszertani meghatározottságot említenék:

(1) *Mintavételes* kutatásról van szó, azaz valamilyen, a lakosságból vett „reprezentatív” minta szolgáltatja az adatokat.⁵

(2) Az adatgyűjtés eszköze kérdőív – az információk a kérdezett „*bemondásán*” alapulnak.⁶

Milyen adatokra terjed ki egy mobilitás-kérdőív? Kielezeten leegyszerűsítve, a következőkre. A kérdezett *jelenlegi* (értsd: a felvétel időpontjában érvényes), valamint korábbi foglalkozásait tudakolja.⁷ Kiterjed továbbá a kérdezett *apjának* meghatározott időpontokban betöltött foglalkozására is.⁸ (A kérdéskör természetesen ennél „cirkalmasabbra” is tágítható. Felöllelheti a kérdezett és apja foglalkozásán kívül az anyáét és a testvérekét is; a foglalkozás mellett tudakolhatja az iskolai végzettséget is stb., és természetesen annyiban is bonyolultabb lehet a felvázolt sematikus képnél, hogy nemcsak egy-egy kizugadott időpontra kérdez, hanem rögzítheti a teljes foglalkozási életutat is.⁹)

A begyűjtött adatokat feldolgozva kétféle elemzésre nyílik mód. Leírathatnak az *intergenerációs*, illetőleg az *intragenerációs* mobilitás folyamatai, s mindkét kérdéskör vizsgálható a *kilépési* vagy a *belépési* mobilitás szemszögéből. A kétféle – inter- és intragenerációs – mobilitás *együttes*, komplex vizsgálatára a magyar elemzések nem törekednek, még ha akad is textus, amely *mintha* ezt tenné. Ennek oka részben az ISA-paradigma elemzési sajátosságában keresendő, vagyis abban a keresztábrázási formában, amely nem bírja el a sokdimenziós elemzést. „A saktáblaszerű mátrixok alapján végzett elemzésnek lényeges hátránya, hogy még meglehetősen nagy minták esetén sem lehet háromnál több változó ... összefüggését vizsgálni, mert a háromdimenziós táblázatok egy-egy mezőjében is már igen kicsi esetszámok fordulnak elő.”¹⁰ (Technológiailag persze a nyomdaköltségeken kívül nincs semmi, ami elvileg tenné lehetetlenné oldalak tucatjain és tucatjain végigfutó, többdimenziós táblák „nyers” adatként történő publikálását – ami lehetővé tenné nagyon speciálisan standardizált népességszámok mobilitási folyamatainak az elemzését –, de az *általánosító* célzatú szociológiai elemzés bicskájára ebbe gyakorlatilag beletörnek. E nehézség józan felismerése aztán azzal az eredménnyel jár, hogy a felvételekből publikált – publikussá tett, és így a kiváló elemzési törekvéseinek is a rendelkezésére bocsájtott – táblaanyag is „önredukciós” módon szerveződik.)

A keresztábrázós ISA-paradigmát mára felváltották azok a haladottabb módszerek (útelemzés, loglineáris elemzés stb.), amelyek a mobilitási folyamatok összefüggésrendszerének bonyolultabb struktúráit képesek leírni. Egy adott, nagyon fontos vonatkozásban azonban ezek sem „váltják ki” a régi módszert. E probléma taglalása azonban már egy másik kérdéshez vezet el, nevezetesen: Mi is a funkciója egy mobilitásvizsgálatnak? Illetőleg elvezet ahhoz a további kérdéshez is, hogy mennyiben képes egy mobilitásvizsgálat bizonyos felvállalt funkcióknak a *saját érvényességi körén belül* megfelelni.

* * *

Andorkát idézem: „A társadalmi mobilitás kutatása tehát három kérdés köré csoportosítható, ezek: (1) a mobilitás társadalmi hatásai; (2) a mobilitás terén megnyilvánuló egyenlőtlenségek mértéke; (3) a mobilitást meghatározó tényezők.”¹¹ E három kérdés között a „kapcsolat” talán úgy definiálható, hogy a

REPLIKA

mobilitást meghatározó tényezők valamilyen *okszági összefüggések* révén determinálják a mobilitás terén megnyilvánuló egyenlőtlenség mértékét, illetőleg – ennek közvetítésein keresztül – a mobilitás társadalmi hatásait.

Ha ezt a gondolatmenetet elfogadjuk, akkor szerintem elég nyilvánvalóan következik, hogy distinkciót kell tennünk a *társadalmi mobilitás* (szociológiai) *kutatása* és az ún. „mobilitásfelvételek” között.

Egy mobilitásfelvétel értelmes produktuma elsődlegesen az arra vonatkozó információ lehet, hogy meghatározott típusú (értsd: foglalkozású, társadalmi pozíciójú, státuszú) apák gyermekei¹² milyen arányban válnak meghatározó típusúakká, illetve meghatározott típusú gyermekek milyen arányban származnak meghatározott típusú apáktól. Ha a kérdőív a foglalkozási adatokon kívül más „kemény” adatokat is begyűjt, értelmes produktuma lehet a felvételnek az arra adott válasz is, hogy az apák *milyen ismérvei milyen súllyal* befolyásolják a gyermekek által bejárt mobilitási pályáíveket. (Számolhatók az adatokból ezenkívül különféle *mutatók*. Az ezekre aggatott elnevező címkek – „cirkuláris”, „strukturális”, „minimálisan szükséges strukturális”, „lefelé”, „fel-felé” – azonban már *nem* értelmes produktumai e felvételeknek, mivel *nem ezeknek a felvételeknek a „produktumai”*.)

Nem lehet azonban egy szokvány mobilitásfelvételnek sem a produktuma annak elemzése, hogy *az általa vizsgált ismérvek miért úgy hatnak, ahogyan hatnak*, sem pedig annak elemzése, hogy az általa leírt mobilitási folyamatoknak (egyenlőtlenségeknek) mik a *társadalmi hatásai*. Ilyen típusú értelmezésekre ugyanis csak a – nélkülözhetetlen – mobilitási alapadatokon túllépve, az elemzés által felület történelmi intervallum politika-, társadalom- és gazdaságtörténetének ismeretében lehet vállalkozni.

E véleményem szerint triviális, ám sajnálatosan végiggondolatlan gondolatmenet legalább két további fontos problémára kell hogy irányítsa figyelmünket.

(1) Ha csak a politika-, társadalom- és gazdaságtörténeti eseményekből dedukálható, miért olyanok a mobilitási folyamatok, amilyenek, akkor világos, hogy a valóság „objektív” társadalmi folyamataiba, összefüggéseibe beletartozik – a maga sajátos objektivitásával – az is, hogy e folyamatok résztvevői hogyan élték meg és értelmezték ezt a társadalmi valóságot, milyen céltételezések alapján kívántak vagy nem kívántak élni (vagy visszaélni) ezzel a valósággal. Márpedig a mobilitásvizsgálatok szigorúan csak „objektív”, „kemény” adatok felvételére törekcszenek, s kerülnek, mint ördög a tömjénfűstöt, hogy a mobilitási folyamatokban résztvevők *szubjektív viszonyulásaival, értelmezéseivel* foglalkozzanak. Ami nem jelenti, hogy ezt implicate ne tennék meg. Szimptomatikus az 1983-as vizsgálat beszámolójának egyik passzusa. E kutatás a mobilitási adatok felvételét összekapcsolta a foglalkozáspresztízs vizsgálatával. Az „árukapcsolás” indoklása a következő: „Fontos információt jelent az, hogy miként vélekednek a társadalom tagjai az egyes foglalkozásokról, hová helyezik őket a társadalmi hierarchiában, hiszen *ezen a vélemények képezik a forrását a társadalmi mobilitások indítékainak.*”¹³ (Kiemelés: L. P.) Amiből – ki mondatlanul – az a felfogás következik, hogy (az objektív paraméterek „előtt” vagy „mögött”) a mobilitás kiváltója az egyéni aspirációkon alapuló *szabad vá-*

lasztás. Nem kívánok belemenni e koncepció általában vett érvényességének taglalásába. De hazai viszonyokra – legalábbis egy meghatározott történelmi időszakban – tökéletesen alkalmazhatatlan, ugyanis az 1945-től napjainkig tartó mobilitási folyamatokon belül *primordiális* jelentőségű „ötvenes évek” társadalmi mozgásai zömükben *hényszermobilitások*.

(2) Amennyiben a társadalmi mobilitás *hatásait* vizsgáljuk (s ezen nem – tautologikus redukcióként – a mobilitási egyenlőtlenségek százalékos tábláinak verbális leírását értjük), akkor az elválaszthatatlan a mobilitási folyamatok *minősítésétől*, amire a kifejezés szűk módszertani értelmében vett mobilitásvizsgálatok nemcsak azért alkalmatlanok, mert erre vonatkozó kérdéseket nem tesznek fel az összeírtaknak, hanem azért is, mert a mobilitási folyamatok hatása nemcsak individuális szinten értelmezhető (persze ezen is értelmezhető, sőt, *értelmezendő lennel*), hanem makrotársadalmi is, az utóbbi szint azonban az adott felvételhez képest szükségszerűen *metafizikai*.

Nyilvánvaló azonban, hogy a mobilitási folyamatok értelmezésére vállalkozó tanulmányok, értekezések, bármennyire meglegyenek is sajátos értékpremisszáik, azokból az adatokból indulnak ki, amelyeket a mobilitásfelvételek kínálnak. Mennyiben determinálják a mobilitásfelvételek „alapadatait” az alkalmazott módszertani eljárások? Említettem már, hogy mintavételes kutatásokról van szó. Ezért első lépésben az ebből származó problémákat kell számba venni.

Bizonyos alapvető és éppen ezért triviális problémákat semmiképpen nem kívánok érdemben tárgyalni, megítélésüktől mégsem tekinthetek el teljes mértékben. A legfontosabb a minta általában vett *reprezentativitásának* a kérdése.

A matematikai statisztikában kicsit is járatos szociológus számára a probléma és a problémára adott gyakorlati válaszok logikája is triviális. Miért foglalkozom akkor a kérdéssel?

Legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy a szociológusi nyelvhasználat nálunk meglehetősen gyakran az elméleti probléma meg nem értéséről (vagy legalábbis konzekvenciáinak negligálásáról) árulkodik. Bevett szokás ugyanis a magyar szociológiában arról beszélni, hogy „reprezentatív mintavételi eljárást alkalmaztunk”. Leszögezném: a mintavétel módját, technikáját illetően nincs olyan eljárás mód, amely e jelzős szerkezet alkalmazását legitimé tenné. Az eljárás módot tekintve csak a *véletlen* mintavétel válfajairól beszélhetünk, mely mintákról – itt most nem részletezendő elméleti megfontolások alapján – feltételezzük, hogy *reprezentatív* mintát *eredményeznek*.¹⁴ Hogy e megfontolások beigazolódtak-e, azt ex post facto szokás tesztelni, mégpedig úgy, hogy a minta bizonyos paramétereinek megoszlását összevetik az alapsokaságéval.

Tanulságos ebből a szempontból, hogyan fogalmaz az 1962/64-es felvétel beszámolója. „Az összehasonlítás az 1963. évi mikrocenzusban megállapított társadalmi struktúra- és a mobilitásvizsgálatban megállapított százalékos arányok között azért is érdekes, mert támpontot nyújt annak megítéléséhez, mennyire reprezentálja a mobilitásvizsgálat az ország népességét.”¹⁵ A beszámoló minősítése – igaz, explicite nem hivatkozik erre az összehasonlításra –

REPLIKA

egyértelmű. „Mind a három minta (mármint – a maga körében – a budapesti, a városi és a községi alminta – L. P.) reprezentatív volt. (...) Így biztosítottuk, hogy az egész magyar társadalomra érvényes és megbízható következtetéseket vonhassunk le.”¹⁶

Az efféle, más szociológiai írásokban is igen gyakori minősítések egy „lazább” és egy „szorosabb” (vagy annak vélt) alapfeltevésre támaszkodnak. Részint arra a matematikailag igazolható gondolatmenetre, hogy egy megfelelő nagyságú véletlen minta „jó eséllyel” reprezentatív. Ennek az érvelésnek mindössze az a hibája, hogy elvileg a legszigorúbban ellenőrzött véletlenszerűség mellett¹⁷ is előfordulhat, hogy a minta elég erősen torzult. S hogy nemcsak elvileg fordulhat elő, de gyakorlatilag is, azt rögtön bemutatjuk magán a reprezentatívnak minősített mobilitási mintán. Csak annyit kell tennünk, hogy a minta kormegoszlását egybevetjük az alapsokaságéval.

Az aktív kereső férfiak megoszlása 1949-ben és a mobilitásvizsgálat mintájának 1949-es foglalkozási állapota szerint

Társadalmi csoportok	1949. évi népszámlálás	a mobilitásvizsgálat összefértejei 1949-ben	felül- (+) és alul- (-) reprezentáltság a mintában
Vezető és értelmiségi	2,2%	4,3%	2,1
Egyéb szellemi	5,2	7,7	2,5
Önálló kisiparos, kiskereskedő	8,6	7,1	-1,5
Szakt munkás	15,5	18,0	2,5
Betanított munkás	4,7	6,9	2,2
Segéd munkás (napszámos, hivatalsegéd stb.)	10,4	44,3	-9,1
Mezőgazdasági fizikai	53,4	44,3	-9,1

Forrás: Andorka, 1982, 40. o. és *A társadalmi átrétegződés...* 155–156. o.

Ezek az adatok elég jól illusztrálják, hogy meglehetősen ingatag az a következményekben sosem végiggondolt gondolatmenet, mely szerint ha egy minta valamely X_1 paraméterében, mit tesz Isten, reprezentatív az alapsokaságra nézve, akkor X_2 , X_3 , ..., X_n paramétereiben is az lesz. (Ez az okoskodás többnyire úgy szokott működni, hogy néhány kemény változó: nem, életkor, település, iskolázottság, foglalkozás mentén *egyesével* ellenőrzött reprezentativitásból dedukálja – ellenőrizetlenül, mert ellenőrizhetetlenül – más változók, például vélemények, attitűdök, esetünkben például mobilitási életutak reprezentatív eloszlását.)

Nemcsak azért ingatag e gondolatmenet, mert szakmánk mindennapi tapasztalataiból tudjuk: legfeljebb csak az *elméletileg* kiválasztott minta véletlenszerű¹⁸, a konkrét terepmunka során adódó „lemorzsolódás” (vagy az azt kompenzáló pótmintavétel) hatásait jól ismerjük. Nem, település és foglalkozás szerint kínosan „reprezentatívnak” akart mintákban is többnyire

alulreprezentáltak az *iskolázatlanságuk* miatt kommunikációra kevésbé képesek; a földrajzilag ide-oda hányódó és ezért a kérdezőbiztos által fel nem lett *instabilok*; a *deviánsok* (vagy csak „normasértők”), akik nem feltétlenül fogadják el az interjúszituációt, vagy akiket a kérdezőbiztos nem fogad el partnerül.¹⁹

Az 1962/64-es kutatás mindhárom almintájáról elmondható, hogy nem túl jelentős, de szisztematikus torzítás jellemzi. Alulreprezentálnak a minták a 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettségűek *valamennyi* kategóriájában, és ennek megfelelően felülreprezentálnak a 8 osztályos és magasabb iskolai végzettségűek *valamennyi* kategóriájában.²⁰

Az aktív kereső férfiak megoszlása foglalkozási csoportok szerint az 1963-as mikrocenzusban és az 1962/64-es vizsgálat mintájában

Társadalmi csoportok	1963. évi mikrocenzus	mobilitás-vizsgálat	felül- (+) és alul- (-) reprezentáltság a mintában
Vezető és értelmiségi	6,6%	6,8%	0,2
Egyéb szellemi	8,6	10,2	1,6
Önálló kisiparos, kiskereskedő	4,5	4,2	-0,3
Szakt munkás	23,4	22,4	-1,0
Betanított munkás	12,1	9,3	-2,8
Segéd munkás (napszámos, hivatalsegéd stb.)	14,3	13,0	-1,3
Mezőgazdasági fizikai	30,5	34,0	3,5

Forrás: *Társadalmi átrétegződés...*, 2. kötet, 23. o.

Főleg és elsősorban azért ingatag ez a „ha egyben-kettőben, akkor mindenben” gondolatmenet, mert olyan kemény determinációkat előfeltételez néhány „függetlennek” tekintett változó és a vizsgálatok „függő változói” között, mely determinációk, ha tapasztalataink szerint grosso modo többnyire valóban fennállnak is, arra tökéletesen alkalmatlanok, hogy *finomstruktúrák* árnyalt leírását is lehetővé tegyék. Magyarán: ha semmi egyéb módszertani indíttatású aggályom nem lenne, akkor is azt gondolnám, hogy a néhány szempontból reprezentatívnek mondott minta a mobilitási életutak bonyolult struktúráikban eltérő variánsait tekintve jó eséllyel nem reprezentatív.

Az említetteknel speciálisabb probléma adódik a minta „jelenidejű reprezentativitásából”. E terminus igazából pontatlan, helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy a probléma a kutatás *jelenidejűsége* és a kutatás tartalmának *történetisége* közötti „feszültségből” adódik.²¹ Mit jelent ez?

Ha a mai magyar lakosság minden felnőtt (tehát „saját jogán” definiált társadalmi pozíciójú) egyedétől – tegyük fel – megkérdeznénk, hogy milyen származású (értvén ezen például édesapja egy definiált időpontban betöltött foglalkozását), a válaszok alapján jogunk volna olyan precíz helyzetleírást adni, amelybe természetesen beletartozhatna annak *elemzése* is, hogy a különböző,

REPLIKA

jelenidejű társadalmi csoportok származási összetétele hogyan és mennyire tér el egymástól. Fontos azonban leszögezni, hogy *e helyzetleírás* – s a megfogalmazás szándékoltan éles – semmi *teljes értékűt* nem mondana arról, hogy a valamely tetszőleges időponttól a máig terjedő időszakban *milyen mobilitási folyamatok* zajlottak le.

Vegyünk egy fiktív példát a maga szándékolt bornírtságában. A *mai*, kiragadott helyzetképre érvényes lehet az a kijelentés, hogy az értelmiségiek **X1, X2, ..., Xn** arányban származnak **X1, X2, ..., Xn** társadalmi réteghelyzetű apáktól. Ám ha *tavaly* (vagy a vizsgált intervallumon belül bármikor) a politikai döntéshozatal „pályaelhagyásra” kényszerített (hogy a „félreállítás” egyéb modalitásairól ezúttal ne essék szó) minden olyan értelmiségit

- aki valamely vallási felekezet tagja volt;
- aki szerette a Beatlest;
- akinek már apja is értelmiségi volt;
- aki csonka családban nőtt fel;

(a nem kívánt törlendő, illetve a kritériumrendszer tetszés szerint kiegészíthető),

akkor eléggé nyilvánvaló, hogy az *idei* értelmiségiectől felvett adataink – ki tudja, mennyire? – hiányosan fogják csak tükrözni az értelmiségivé válás egy adott történelmi időszakban ténylegesen végbement mobilitási folyamatait.

De nem kell ilyen brutális, hatalmi politikai beavatkozásokat feltételeznünk. A lassan őrlő idő hatalmasabb minden földi hatalomnál. Ahogy a mai naptól minél messzebb eső mozgásokra akarjuk kiterjeszteni vizsgálódásainkat, annál inkább csak mintánk egyre gyéresebb számú öreg emberére számíthatunk, akik „akkoriban” fiatalok voltak. Egy aktuális minta „hajdani fiataljai” sem saját hajdani kortársaikat, sem koruk társadalmát nem reprezentálhatják.²² Ebbe a problémába már a jogászvizsgálat kapcsán beletűköztünk. Úgy vélem, a kérdésben elfoglalt álláspontunk a mobilitásfelvételekre is érvényes. „... a pályaváltoztatási készség és lehetőség, sőt a pályaváltások iránya is az életkortól függően változik. Ha a vizsgálat egységének nem az egyéni pályáit, hanem a magukban vett, «személytelenített» egyes pályaváltásokat tekintjük, s az elemzésben a különböző típusú váltások leszámolására, összegzésére és a modális tendenciák leírására szorítkozunk, az összegzés érvényesége megkérdőjeleződik. Hiszen a hetvenes évekre a valamennyi korosztályban lezajlott mozgásokat figyelembe véve adjuk meg a (...) mozgástendenciákat, a korábbi pályaváltási adatokat viszont csak az akkori fiatal – mégpedig minél távolabb megyünk vissza, annál fiatalabb – korosztályok szolgáltatathatják. Tehát a korábbi korszakok *modális* mozgásait mintánk adatai alapján leírva egyáltalán nem biztos, hogy az akkori jogászság *egészére* érvényes képet adtunk.”²³

A „jogászság” szót nyugodtan behelyettesíthetjük „társadalommal”. A korábban felsorolt érveken túl az idézett megfontolás is amellet szól, hogy ne tekintsük azonosnak a mobilitásfelvételeket a társadalmi mobilitás szociológiai vizsgálatával.

Az sem csak szűken a jogászságra érvényes, hogy „a mobilitás modális irányainak alakulása rendkívül erősen korszakspecifikus. Így, jóllehet a legutóbb-

bi évek mozgásainak leírásakor valamennyi korosztályt figyelembe vehettük, ennek alapján nem nyilatkozhatunk más történelmi korszakok életkortól függő vagy független mozgásairól; ehhez minden egyes korszaknál az akkori populáció egészére reprezentatív mintára lenne szükségünk. Mivel minél régebbi korszakról van szó, annál soványabb – és ugyanakkor tendenciálisan szelektált – alapnépességből nyertük az adatokat, egyre kevésbé megbízható kijelentéseket tehetünk arról, hogy mi jellemezte általában az adott időszak mobilitási trendjeit”.²⁴

Bemutattam már azt a táblát, amely az 1962/64-es mobilitásvizsgálat megfelelő foglalkozási megoszlását veti egybe a kereső férfiaknak az 1963-as mikrocenzus szerinti foglalkozási megoszlásával. Hasonlítsuk össze ezek után az 1962/64-es vizsgálat mintájában összeírt férfiaknak az 1949-es foglalkozásuk szerinti megoszlását az 1949-es népszámlálás megfelelő foglalkozási adataival!

Az 1962/64-es mintát az 1963-as mikrocenzussal összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a mintának (amelyben alulreprezentáltság és felülreprezentáltság mértéke értelemszerűen kiegyenlíti egymást) durván egytizede (10,7%) tekinthető a mikrocenzushoz képest valamilyen irányban „eltérő” besorolásúnak. Ha ugyanezt a mintát 1949-es foglalkozási szerkezetére szerint vetjük egybe az 1949-es népszámlálás megfelelően becült adataival²⁵, a mintának már majdnem kéttizede (18,0%) az eltérő besorolású.

A húszéves és idősebb férfiak kormegoszlása az 1963-as mikrocenzusban és az 1962/64-es vizsgálat mintájában

Életkor	Budapest			Városok			Községek		
	mikrocenzus	minta	különbség	mikrocenzus	minta	különbség	mikrocenzus	minta	különbség
20–29	21,2%	10,5%	-10,7	26,4%	14,2%	-12,2	19,2%	13,8%	-5,4
30–59	60,0	67,7	7,7	56,2	63,4	7,2	59,2	63,2	4,0
60–	18,8	22,0	3,2	17,4	22,4	5,0	21,7	22,9	1,2

Forrás: 1963-as mikrocenzus 144–147. o., illetve *A társadalmi átrétegződés* . . . 187–195. o.

Anélkül, hogy megadnám a vonatkozó táblázatos adatokat, hadd tájékoztassak a következőkről. Az 1973-as mobilitási minta foglalkozási összetételét az 1973-as mikrocenzushoz viszonyítva ugyancsak durván a férfiak egytizede (8,4%) „eltérő” besorolású. E minta 1963-as időpontú foglalkozási összetételéről nincs adat a kiadványban. Van viszont az 1961-es és az 1965-ös foglalkozási összetételéről. Kiszámítva ezeknek az 1973-as összetételtől való különbségeit, azt kapjuk, hogy átlagosan²⁶ a minta kéttizede (20,5%) tér el valamilyen irányban az 1973-as mikrocenzus szerinti összetételtől. Végül az 1973-as minta 1947-ben és 1951-ben fennállt foglalkozási szerkezetének „átlagát” az 1949-es helyzet megfelelőjének tekintve a minta háromtizedének (29,8%) besorolása tér el a népszámlálás szerinti foglalkozási szerkezettől.

REPLIKA

A felsorolt kritikai megjegyzéseknek természetesen élét veszi – ha egyáltalán bizonygatni kell, hogy megjegyzéseim ele sem *személyek*, sem *vizsgálatok* ellen nem irányult – a gyakorlati megvalósíthatóság követelményeihez való kényszerű igazodás. Könnyűszerrel átlátható, hogy nehéz lenne olyan mobilitásfelvételt lebonyolítani, amely nem *retrospektív*, hanem követéses technikákat alkalmazna, vagyis nem egy jelenidejű minta kikérdezésével akarna múltbeli folyamatokra adatokat találni, hanem egy jelenidejű reprezentatív minta évtizedeken keresztül történő nyomon követésével (a természetes „önszelekció” és a „nem természetes” szelekció hatásainak figyelembevételével) valamikor a XXI. század közepén nyilatkozna arról, milyen társadalmi mozgások is zajlottak ebben az országban.

Azonban fejet hajtva is e pragmatikus kényszereknek, annyi kritika mégis van e kritikai megjegyzésekben, hogy nem tudom helyeselni azt a naiv öntudatlanságot, amellyel e felvételek elsiklottak az előzőekben említett problémák felett. Világos, hogy egy kérdőíves kutatás csak arról szerezhet a kutatáson belül adatot, amire vonatkozóan kérdést tett fel a kérdőívben. Korábban kifejtettem már véleményem a mobilitásfelvételek limitált kérdéstartományáról. Elfogadva azt a megolólógózott cllonórvet, hogy a „kedvcmre való” mobilitáskérdőívet nem nagyon lehetne több-tízezres mintákon lekérdezni (s még akkor is nagyon sok minden kimaradna a vizsgálatból), mégiscsak megütközöm azon, hogy a mobilitásfelvételeken alapuló szociológiai elemzések ily feltűnő mértékben negligáltak minden, a saját adatbázisukhoz képest külső, járulékos ismeretet.

Jelenidejű zárszó

Amikor mindezeket írni kezdtem, úgy terveztem, hogy sorra veszem azokat a nem is biztos, hogy pusztán módszertani aggályokat, amelyek kérdésessé teszik, vajon mennyire megalapozott – főleg újabb keletű vizsgálatok esetén – a társadalmi helyzetváltoztatásokat a foglalkozásban (illetve a foglalkozások mentén képzett kategóriákban) bekövetkezett változásokkal mérni. Róbert Péter könyve Róbert 1986) akkor került a kezembe, amikor már letettem arról, hogy a „nagy művet” tető alá hozzam. A tisztesség úgy kívánja, hogy bevalljam: az ő mobilitáskutatásával kapcsolatban is vannak módszertani természetű aggályaim. De azt is megkívánja a tisztesség, hogy ne tegyek úgy, mint ha azok az aggályok ugyanakkor fogalmazódtak volna meg, mint amikor ez az írás született.

Jegyzetek

1. Ildomos rögtön leszögezni, hogy megjegyzéseim nem speciálisan a magyar kutatókat bírálják. Továbbá azt sem kívánom implikálni, hogy e kutatások a szociológiának módszertanilag speciálisan *elmaradott* szakterületét képeznék. A továbbiakban kifejtett gondolatok egy része általában érvényes *minden* empirikus szocio-

lógiai kutatásra, más részük hasonló általánossággal érvényes minden meghatározott típusú szociológiai kutatásra.

Még egy megjegyzés ide kívánczok. Az olvasó bizonyára járatos mind az empirikus szociológiai kutatás metodikájában, mind a mobilitásfelvételek technikájában. Minthogy bizonyos problémákat a tárgyalás során mégiscsak érintenem kell, az olvasó tapasztalni fogja, hogy a soron következőkben részint trivialisokkal, részint kifejtetlenül maradt gondolatokkal találkozok. Ennek elviseléséhez megértését és türelmét kérem.

2. Az ISA-paradigma, illetve a hozzá kapcsolódó módszertani kritikák összefoglaló jellegű ismertetéséhez l. Andorka 1982, 24–30.
3. Az elnevezést, Featherman alapján l. Andorka 1982, 30.
4. Uo.
5. Magyarországon – nemzetközileg is egyedülállóan – két népszámlálás is szolgál „teljes körű” mobilitási adatokkal. Az ezekkel kapcsolatban felmerülő, nem elhanyagolható súlyú módszertani problémákhoz l. Andorka 1982, 273–274.
6. E metodikai döntés (vagy kényszer) lehetséges következményeit már *A társadalmi átrétegződés demográfiai hatásai* című kiadvány második kötete is megelőlegezi, amikor így ír: „Tekintettel arra, hogy a korábbi foglalkozásra vonatkozó adatok esetében számítani lehetett bizonyos eltitkolási törekvésekre, különös figyelmet fordítottak a válaszáadás megtagadására. (...) A válaszáadás megtagadásán kívül torzító hatása lehetett annak is, hogy a régebbi foglalkozási adatokat szándékosan tévesen adták meg. Ennek közvetlen ellenőrzése lehetetlen volt, csak az eredmények alapján következtethetünk vissza: nagyobb számban lehettek-e olyanok, akik munkás- vagy parasztszármazásúnak mondták magukat, holott szellemi származásúak voltak; és olyanok, akik az 1945 előtti uralkodó osztályhoz tartozásukat letagadták. (...) Mindenesetre úgy látszik, hogy a szellemi rétegbe való tartozást nem tagadták le jelentős mértékben a mobilitásvizsgálatban. Nagyobb lehetett a letagadás aránya a régi felső vezetők fiainál. (...) Ez azonban olyan kevés személyt jelent, hogy téves adatbevallásuk nem változtat a kapott képen” (19–20).

E meglehetősen optimista képhez, mely a mintaadatoknak az 1941-es népszámlálás foglalkozási adataival való egybevetésére támaszkodik, néhány, jóval pesszimistább megjegyzés kívánczok.

Mindenekelőtt az, hogy már a probléma felvetése is megkérdőjelezni látszik ezt az optimizmust. Valószínűleg nem véletlen, hogy csak ez a felvétel látta szükségét, hogy a problémával foglalkozzék, a későbbiekben már hiányzik ez az aggályosság. A magyar politika- és társadalomtörténet 1945 utáni folyamatainak ismeretében nem szorul különösebb bizonyításra, miért fordulhatott elő nem is kis számban a származás „letagadása” (s legalábbis kérdéses lehet, vajon tényleg nem változtatott-e ez a kirajzolódó képen).

Még egy megjegyzést ehhez. *A társadalmi átrétegződés...* nem említi, Andorka azonban igen (1982, 275), hogy az 1962/64-es felvétel feldolgozásában *szakmunkásoknak* „soroltuk azokat, akik magukat szakmunkásoknak mondták”. Az efféle „bevallás” hitelessége természetesen valószínűleg nem érinti az olyan trendek adatszerúségét, mint a „mezőgazdaságból” vagy „szellemiből” „ipari fizikaivá” válás. Az olyan, nem elhanyagolható fontosságúnak tekintett trendek leírásakor, amelyek a szakmunkássá válás folyamatáról szólnak, az adatok hitelességének viszont már perdöntő szerepe van.

Az 1960. évi népszámlálás szerint (10. köt., 12. tábla alapján végzett számítások), illetőleg más becslések szerint, ebben az időben a „szakmunkások” egyötöde *semmilyen szakképzettséggel nem rendelkezett*.

REPLIKA

7. Részint első kereső foglalkozását, részint vagy meghatározott *történelmi dátumokhoz* (1938, 1949 stb.) vagy saját meghatározott *életkoraihoz* (20 éves, 40 éves stb.) kötött foglalkozásait.
8. Megintcsak vagy konkrét történelmi dátumhoz, vagy a kért életkorának kitüntetett szakaszához (például 14–18 éves korához) kötöttek.
9. Ez az eljárás mindhárom magyar mobilitásfelvételt jellemzi, ám a feldolgozásban ezek is kitüntetett időpontokra lokalizálják elemzésüket.
10. Andorka, 1982, 27. Az 1962/64-es minta teljes elemszáma 15 820 fő, az 1973-as mintáé 40 326 fő, az 1983-asé pedig 84 739 fő, vagyis ezek elképesztően nagy minták. Ennek ellenére a publikált tábláik háromdimenziósak. Persze igaz az is, hogy az 1983-as minta 39 872 fős férfi almintáján belül csak (3)505 fő a 35–39 éves, közülük csak 347 főnek 8 általános a legmagasabb iskolai végzettsége, s e három adattal definiált részsokaságból 6 fő az, akinél az apa legmagasabb iskolai végzettsége érettségi. Az ő esetükben azt vizsgálni, hogy mi volt, mondjuk, az apák foglalkozása, a statisztikai elemzés számára értelmetlen vállalkozás.
11. Andorka 1982, 8.
12. Az egyszerűség kedvéért most csak az intergenerációs mobilitás kérdésével foglalkozom. Evidenciaként beláthatónak vélem, hogy mindaz, amit kifejtetek, közvetlenül vonatkozatható az intragenerációs mobilitás problematikájára is.
13. *Társadalmi mobilitás és presztízs*. 1986, 8.
14. Helyesebb lenne tehát azt mondani: véletlen mintavételi eljárást alkalmaztunk, a minta, amelyet kivettünk, reprezentatív volt. (Érdekes, hogy az angol nyelvhasználat megfigyelésem szerint nem nagyon ismeri a „reprezentatív” minta fogalmát; általában „random sample”-ről beszél, vagy korrekten a „representativeness of the sample” terminust alkalmazza.
15. *A társadalmi átrétegződés...* 2. köt., 23.
16. Uo., 13.
17. E szigorú ellenőrzöttség persze csak az „elméleti mintavétel” során érvényesül. Hogy a tényleges minta hogyan viszonyul platóni ideájához, arra inkább ne is gondoljunk.
18. Már annyira-amennyire, hiszen a gyakorlat nehézségeivel eleve megkötött kompromisszumok hatása már ebben a fázisban is jelentkezik.
19. Minél inkább „kulturáfüggő” kérdésekre irányul egy kutatás, annál erőteljesebben hathat a kapott eredményekre ez a fajta észrevétlen szelekció.
20. Nem vállalkoznék arra, hogy megbecsüljem, milyen *irányú* és milyen *mértékű* torzítást eredményez az alul-, illetve felülreprezentáltság az adatok alapján számolt trendekben. Még akár az is lehetséges, hogy semmilyen és semekkorát. De ki vállalkozik azt állítani, hogy a *megalázottak és megszorítottak* seregének életútjai ugyanazokat a variációkat tükrözik, mint a „mieink”? És ki válaszol arra, hogy milyen népcs (volt) ez a sereg?
21. És ennyiben természetesen nem *speciálisan* a mobilitásvizsgálatok problémája.
22. Az állítás első fele talán magyarázatra szorul. Úgy gondolom, azok, akik egy hajdani korcsoportból mára életben maradtak, nem tekinthetők népességük „véletlenszerűen” létrejött/kiválasztódott mintájának. Részint történelmi-politikai, részint demográfiai-szociológiai meghatározottságok miatt.
23. Angelusz et al. 1978, 197–198.
24. Uo., 198.
25. E tanulmány terjedelmébe nem fér bele, hogy részletesen ismertessem a számításaimmal kapcsolatos becslések módját, az esetleges torzítások okait és mértékét (például amikor az 1949-ben még nem élőket vagy fiatal eltartottakat hagyjuk a

REPLIKA

számításokból, akkor ezt azzal a mögöttes ideológiával tesszük, hogy ők később ugyanolyan arányban oszlanak majd meg, mint az ekkor már aktívak, ami nem feltétlenül vagy nem teljesen igaz, de nem is befolyásolja érdemben az adatokat).

26. Az egyszerűség kedvéért súlyozatlan átlaggal számoltam.